

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği*

Canan SEYFELİ**

Atıf/©: Canan, Seyfeli, (2005). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin İdari Yapısı: Ermeniler Örneği, Milet ve Nihal, 2 (2), 125-156.

Özet: Bu makalenin konusu Osmanlı hakimiyeti altındaki Ermeni Kilisesi'nin idari yapısı hakkında olacaktır. Kilisenin ruhani yapısı konunun dışındadır. Ancak Osmanlı hâkimiyetinde oluşan idari yapı içerisinde Ermeni Kilisesi'nin ruhani idaresine etki yapan durumlar bildirinin kapsamında yer alacaktır.

Bu çalışmanın ana konusu iki farklı kurum kapsamında gelişmiştir. Birincisi Apostolik Ermeni Kilisesi ve bu kiliseden ayrılarak oluşan Katolik ve Protestan Ermeni Kiliseleridir. İkinci kurum ise Osmanlı Devletinin Gayrimüslimleri idare sistemidir. Osmanlı Gayrimüslimleri idare sistemi bugüne kadar yapılan araştırmalarda *zımmilik* ya da *millet sistemi* şeklinde isimlendirilmiştir. Ancak bu sistemi Tanzimat dönemine kadar zımmi, sonrasında ise millet sistemi doğrultusunda iki dönemde ve iki farklı isim altında değerlendirmenin konuyu anlaşılır kılaacağı kanaatindeyim.

Bu çalışma iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisinde Osmanlı Devletinde Gayrimüslimlerin idari sistemi genel olarak ortaya konacak. İkincisinde ise Süryani Kadim Kilisesi'nin idari yapısı ele alınacaktır.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nde yaşayan Gayrimüslimler İslam zımmi sistemi içerisinde değerlendirilmiş ve fethedilen bölgedeki vaziyetleri üzere kendi gelenekleri doğrultusunda serbest bırakılmışlardır. Ancak taleplerin karşılanması ve aksaklıkların giderilmesi için yürütülen çalışmalarla yapılan değişiklikler siste-

---

* Bu çalışmada Ermenice terimler ve isimler Doğu Ermenice'de seslendirildiği şekilde kullanılmıştır. Ancak patrik gibi Türkçe'de kullanımı yaygın olanlar aynen korunmuştur.

** Araş. Gör., Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

min aksamasına neden olmuştur. Tanzimat dönemi siyasal ve hukuk alanındaki köklü değişikliklere paralel olarak Gayrimüslimlerin idare sistemi de değişime uğramıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeni Kilisesi, Osmanlı, Gayrimüslimleri İdare Sistemi, Zımmi, Millet Sistemi.

Giriş

Osmanlı hakimiyetindeki topraklarda yaşayan halkların çok kültürlü görünümünü belirgin olarak gözler önüne seren sosyal dini gruplardan birisi de Ermenilerdir. Günümüzde daha çok İstanbul'da yaşayan Ermeniler tarihte Anadolu'nun birçok bölgesinde dağınık olarak yaşamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin zengin kültür tarihi içerisinde yer alan Ermeniler için Osmanlı toprakları tarih boyunca ruhani idari merkezlerinin bulunduğu bir alan olmuştur. Hatta bu idari merkezlerden İstanbul Ermeni Patrikliği Osmanlı döneminde şekillenmiştir. Osmanlı'nın Gayrimüslimleri idare sistemini de belirgin hale getiren Ermeni Kilise merkezleri Eçmiadzin, Sis ve Ahtamar Katoğikoslukları ile Kudüs ve İstanbul Patriklikleridir. Bu kilise merkezlerinin tamamı Osmanlı'nın son yıllarına kadar kurumsal işlevlerini sürdürmüşlerdir.

Osmanlı Devleti idaresinde yaşayan gayrimüslim halklardan Ermenilerin konumunu araştırma konusu yapmak, çok kültürlülüğün nasıl korunduğunu da ortaya koyacaktır. Bu durum gayrimüslimlere uygulanan idari sistem ile doğrudan alakalıdır. Bu nedenle sistemi genel olarak ele aldıktan sonra Ermenileri ayrıca değerlendirmeye tabi tutacağız.

I. Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler

Gayrimüslimlerin idaresinin anlaşılması için Osmanlı Devleti'ne bakışın bütünsel olması gerektiğini düşünüyorum. Bu nedenle ne sadece siyasi, ekonomik, sosyal ve dini ne de sadece kurumsal ve işlevsel ya da kültürel yaklaşımların yetersiz olacağı kanaatindeyim.

Günümüze kadar bu konu bir çok şekilde ele alınmıştır. Genel olarak Osmanlı gayrimüslimlerinin idari sistemi “millet sistemi” ya da “zımmî, ehl-i zimme” terimleri ile karşılanmıştır. Fakat, bu isimlendirmeler değişikliklerin yaşandığı yüzyılları anlatmakta yetersiz kalmıştır. Osmanlı'nın genel yapısı, dolayısıyla anılan idari yapının *değişim süreci* geçirmesi idari sistemdeki dengenin, sınırların, kural- ların ve dinamiklerin belirlenmesinde zorluklar doğurmuştur. Çeli- şik kaidelerin olduğu ve dolayısıyla en azından Tanzimat öncesinde aslında bu sistemin pek de sistemli olmayıp kendiliğinden işleyen bir yapı olduğu ya da sistemleşmenin ancak Tanzimat döneminde oluşmaya başladığı yönünde anlaşılmalara neden olmuştur.¹

Bunlardan da anlaşılabilir ki Osmanlı Devleti özellikle gay- rimüslimleri de yakından ilgilendiren bir değişim süreci yaşamıştır. Bu durum tüm Osmanlı kurumlarını etkilemesi yanında gayrimüs- limleri idare sisteminin de yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Osmanlı reformu içerisinde değerlendirilebilecek bu durumu iki dönemde ele almanın konuyu daha anlaşılır hale getireceği kanaa- tindeyim. Dönüm noktası ise Tanzimat Fermanı'dır. Bu durumda değişimi doğuran nedenler üzerine de eğilmek gerekecektir.

Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimleri idare sistemi kurumsal anlamda İstanbul'un fethiyle birlikte tartışılacak konuma gelmiştir. Bu dönemde ele alınabilecek gayrimüslim unsurlar etnik anlamda Rumlar, Ermeniler, Süryaniler, Kıptiler, Habeşler, Yahudiler; dini

---

¹ Benjamin Braude, “Fundation Myths of the Millet System” , *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol. I*, Ed.: Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, London: Holmes-Moyer Pub., 1982, ss. 81 vd. ; Benjamin Braude, “Millet Sisteminin İlginç Tarihi”, *Osmanlı* (Ed. Güler Eren), c. 4 (Toplum), Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 245-254 ; Gilles Veinstein, “Fetihten Sonraki Osmanlı Millet Sistemi Üzerine Bazı Düşünceler”, *I. Uluslararası İst- anbul'un Fethi Sempozyumu*, İstanbul, 24-25 Mayıs 1996, ss. 137-142 ; Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2. bas., İstanbul: Risale, 1996, ss. 88 vd. ; Cevdet Küçük, “Osmanlı Devleti'nde Millet Siste- mi”, *Osmanlı* (Ed. Güler Eren), c. 4 (Toplum), Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 208-216 ; H. A. R. Gibb ve Harold Bowen, *Islamic Society and the West*, Vol. I, part II, Oxford: Oxford Universty Press, 1957, ss. 214 vd.

anlamda Hıristiyanlar, Museviler, Zerdüştler, Şemsiler; Sabiiler, Yezidiler;² Müslümanların dinleri sınıflandırmaları içerisinde ise Ehli Kitap ve Müşrik (Putperest) olanlardır.³ Çalışmamızın konusu olan Ermeniler Ehli Kitap dairesindeki Hıristiyan unsurlardandır.

Müslüman geleneğinde Ehli Kitaplarla ilişkiler hukuki manada belli kurallar dairesinde oluşturulmaktadır ve fethedilen bir memleketteki Ehli Kitapların idaresini belirleyen kurallar zımmî hukuku içerisinde değerlendirilir.⁴

Bu hukukun nasıl işlediğine dair konumuzla yakından ilgili açıklayıcı bir örnek Halife Hz. Ömer döneminde Kudüs'te yaşanan ve özellikle Süryani ve Ermeni kaynaklarında yer alan ve ayrıca Osmanlı belgelerinde de izlerine rastladığımız bir olay sonrası durumudur.

Ermeni kaynaklarına göre, Hz. Ömer tarafından 638 yılında fethedilen Kudüs'te bu tarih öncesinde Rum, Yakubi-Süryani, Ermeni, Kıbtî ve Habeş Hıristiyanları tek hiyerarşide, yaşamaktaydılar. Fakat, Kadıköy Konsili'ni reddeden monofizit (Yakubi-Süryani, Ermeni, Kıbtî ve Habeş) nüfusun çoğu, Diocletien tarafından imparatorlukta tek mezhebi hakim kılma siyasetine⁵ matuf olarak Kudüs'teki manastırlarından sürüldüler. Kalanlar ise Greklerden ba-

---

² Burada Gayrimüslim Osmanlı reayasını etnik ve dini-mezhebi bağlamda detaylandırmak mümkündür. Etnik anlamda Yunanlı, Bulgar, Sırp, Hırvat, Karadağlı, Bosnalı, Arnavut, Romen, Türk, Macar, Polonyalı, Çingene, Gürcü, Keldani ve Arap gayrimüslimleri ekleyebiliriz. Osmanlı topraklarında yaşayan Gayrimüslim unsurların dağılımı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 1. bas., Ankara: Turhan Kitabevi, 2001, ss. 52-53.

³ Gayrimüslim unsurlardan Zerdüştî, Mazdek ve Yezidiler gibi müşrikler için şer'îye sicillerinde *kefere* tabiri kullanılmıştır. Bkz. Ömer Faruk Teber, *Adana Şer'îye Sicillerine Göre 1150-1160/1737-1747 Yılları Arasında Adana'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996, s. 30.

⁴ Ebu'l Ala El Mevdudî, "İslam'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar", Çev.: Osman Güner, *O. M. Ü. İ. F. Der.*, S. 7, Samsun, 1993, ss. 181-199

⁵ A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, Çev.: Arif Müfid Mansel, Ankara: Maarif Matbaası, 1943, ss. 187- 196.

ğimsız olarak Ermeni Piskoposluğunu oluşturdular. Böylece Kudüs hiyerarşisi bütün diyofizitler üzerinde yetkiye sahip Grek Patrikliği ile Yakubi-Süryani, Kıpti ve Habeş monofizit topluluklar üzerinde otoriteye sahip Ermeni Hiyerarşisi şeklinde ikiye bölündü.⁶

Halife Ömer, Kudüs'ü fethettiğinde Hıristiyanları bu minval üzere buldu. İslam hâkimiyetini kabul etmeyen Rumlar şehri terk ettiler. Kalanlar ise kendi inanç ve ayinleri üzere serbest bırakıldılar.⁷ Böylece Rum Patrikliği diyofizitler üzerinde yargılama hakkına devam etti. Monofizitler ise Ermeni Piskoposu'nun hakimiyetinde patriklik olarak teşekkül edildiler. Piskopos Abraham da Kudüs Ermeni Patrikliği'nin ilk patriği olarak atandı.⁸

Bu durum Müslümanlar hakimiyetine geçen bölgedeki Ehli Kitaplara uygulanan Zımmi sisteminin gereği olarak fetihten önceki dini vaziyetleri nasılsa öylece serbest bırakıldıklarını göstermektedir. Aynı durumun Osmanlı döneminde de geçerli olduğu Yavuz Sultan Selim tarafından verilen, Kudüs Ermeni patriklerinin atama kararını bildiren ya da kutsal topraklar meselesi ile ilgili Rum ve Ermeni patriklerine verilen fermanlardan anlaşılmaktadır.⁹ Ermeni patriklerine verilen fermanları Yavuz Ercan tercüme ederek yayınlamıştır. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü ele geçirmesinden (1516) sonra Kudüs Patriği II. Sarkis'e verdiği fermanla birçok imtiyazın yanı sıra *mezhebdaşları ve yamakları*, (olan) *Habeş, Kıpti ve Süryani toplumlarına gelenekleri üzere sahip olma yetkisini* de vermiştir.¹⁰ Yukarıda anılan Ermeni kaynağında olduğu gibi, sözü edilen fermanda

⁶ Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge: Harvard University Press, 1965, s. 96.

⁷ İmam Ebi Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, *Tarihu'l Umem ve'l Mülük*, cüz'ü salis, Kahire: Matbaatü'l İstikame, 1939, ss. 104-105.; Ayrıca İslam Peygamberi Hz. Muhammed'in Gayrimüslimlere gönderdiği mektuplar için bkz. Adday Şer, *Siirt Vakayinamesi*, Çev.: Celal Kabadayı, İstanbul: Yaba, 2002, ss. 435-460.

⁸ Sanjian, a. g. e., s. 97.

⁹ BOA, A. DVN, KLS., Kilise Deft. 9, ss. 73-77.

¹⁰ Bu fermanların sureti için bkz. Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: TTK Yay: , 1988, ss 15 vd.

da Hz. Ömer'in verdiği ahitnameye atıfta bulunulması aynı geleneğin sürdürüldüğünü göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin idare sistemini belirleyen ve düzensiz gibi görünmesine de neden olan en önemli koşul *fetih öncesindeki durumun aynen korunması* geleneğidir. Bu şart, İslam zımmi sisteminden kaynaklanmaktadır. Buna göre, fethedilen Gayrimüslim-Ehli Kitap unsurun canı, malı, dini koruma altındadır. Bunun karşılığında askerlik hizmetinden muaf olmakla beraber cizye vergisi ödeyecektir ve bu da şartlara bağlıdır.¹¹

Bu sisteme göre fethedilen bölgedeki gayrimüslimler ayinleri üzere, oldukları gibi serbest bırakılmışlardır. Bu durumu İstanbul'un fethinden sonra Galata zimmilerine verilen 857 (Haziran'ın ilk haftası, 1453) tarihli ferman¹² ve Rum Ortodoksların ruhani önderlerinin atanmasından¹³ da anlamaktayız. Galata zimmileri Katolik idiler. Burada bütün Katolikleri içine alan bir hiyerarşinin oluşmaması bir dini lider etrafında cemaatleşmemiş olmalarından, yani fetih öncesinde farklı milletlerden oluşan bir Katolik hiyerarşinin bulunmamasından dolayı fetihten hemen sonra da bütün Katoliklerin idaresini yürüten bir hiyerarşi görülmemektedir.

Zımmilik sisteminin bir anlaşma olduğunu görüyoruz. İslam dininde fert muhatap alındığından Osmanlı zımmi sisteminin anlaşılması güçleşmiştir. Bu anlaşılma zorluğu özellikle İstanbul'un fethinden sonraki dönemle ilgilidir. Çünkü fetihten önce Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin herhangi bir ruhani idare merkezleri Osmanlı hakimiyetine geçmemişti. Bu nedenle toplu olarak görülebilecekleri birer cemaat liderleri yoktu. İstanbul feth-

---

¹¹ El Mevdudi, a.g.m., ss. 187-196.

¹² Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri, 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, İstanbul: FEY Vakfı, 1990, ss. 477-479.

¹³ Aurel Decei, "Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İ'tikad-namesinin Türkçe Metni", *Fatih ve İstanbul*, c. I, S. I, 29 Mayıs 1953, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Yay., 1953, ss. 100-102.

dilince ruhani idari merkezleri de Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Osmanlı Devleti gayrimüslim şahısları tek tek değil de cemaat liderlerini muhatap almıştır. Dolayısıyla liderler ruhani idaresi altındaki-lerden sorumlu tutulmuştur. Osmanlı, ruhani liderlere hükümetle ilişkilerini belirleyen sivil hak ve yetkiler* vermiştir. Ruhani liderlerin takdisi gibi hususlar dini konularla ilgili olduğundan dokunulmamıştır. Fakat, atamaları ancak padişahın olurlarını taşıyan bir fermanla-beratla gerçekleştirilmiştir. Zaten fermanlarda da ruhani yargı alanı içerisinde, ki bunu belirleyen gayrimüslim unsurlardır, bulunan ruhanilerin idaresi lidere aittir ve yine bunun onayı padişah tarafından yapılır.

Tarihi süreç içerisinde bu meseleye dair uygulamada aksaklıklar meydana gelmiştir. Özellikle XVII. Yüzyılda belirginleşen aksaklıklar, cemaatler içerisindeki çekişmelerin etkisiyle haksız yere ferman elde etmek üzere müracaat eden ruhanilere, padişahı ikna edebildikleri takdirde, yetkiler verilmesi yönündedir. Bu gibi aksaklıkların sebebi dini konular olduğundan Osmanlı Devleti'nin doğrudan müdahale edememesi ve padişahın kararının, gayrimüslimler tarafından verilen ruhani bilgiler doğrultusunda değişebileceği bir durum olmasıdır. Ruhani yetkilerle aykırı olarak verilen kararların sonradan yine ruhanilerin verdiği bilgilere göre düzeltilmesine dair bir çok örnek vardır. Kudüs Patriği Antepli Yeğiazar'ın (görev tarihleri, 1649, 1666-68, 1670-77) Osmanlı topraklarında müstakil bir Ermeni katoğikosluğu için belge elde etmesi fakat devrin Eçmiadzin Katoğikosu Culfalı Hagop'un İstanbul'a gelerek katoğikosluğun yetkilerini tekrar devreden yeni bir ferman alması bu örneklerdendir.¹⁴

---

* Bu çalışmada sivil hak ve vazifelerden gayrimüslim dini liderlerine Osmanlı hükümeti tarafından verilen ve cemaatin Osmanlı Devleti ile ilişkilerinin yürütülmesini sağlayan yetkileri, ruhani hak ve vazifelerden ise gayrimüslimlerin dinlerinden kaynaklanan ve cemaatin ayin ve ibadetlerinin yürütülmesini sağlayan yetkileri kastediyoruz.

¹⁴ Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, 2. bas., Tercüme ve Tahşiye Eden: Hrand D. Andreasyan, Yeni Notlarla Yayına

Ayrıca bu aksamaların ve hatta çekişmelerin nedeni cemaatler arasında farklı dini kabullerle bölünmelerin ortaya çıkmasıdır.¹⁵ Böylece farklı dini ve sosyal grupların olduğu bu ortamda her grup kendi menfaatlerini karşılayacak durumlar oluşturmak için Osmanlı yetkililerini etkileme çabasına girmişlerdir. Ruhani liderlerin kendi yanlıları olması için gösterilen çaba bunlardandır. Birçok dönemde Ermeni patriklerinin ve katoğikoslarının seçimi ve atanması işlemleri bu çaba içerisinde gerçekleştirilmiştir.¹⁶

Bu aksamaların yeni kurallar getirdiği dönem XIX. Yüzyıl başlarında belirginlik kazanmıştır. Tanzimat, mevcut Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim unsurların yeniden değerlendirilmeye tabi tutulmasının, bu konuda resmi kararlar alınmasının başlangıcı olmuştur. Gayrimüslim reayanın eski yaklaşıma aykırı olarak yeniden değerlendirilmesi, ferdi değil de toplum olarak görülmelerini sistemleştirmiştir. Bu sistem bazı araştırmacılar tarafından "millet sistemi" diye ifade edilmiştir.¹⁷

1830 yılında Katolikler¹⁸, 1835 yılında Yahudiler¹⁹, 1850'de Protestanlar ayrı bir millet olarak kabul edilmiş²⁰ ve Osmanlı hüküme-

---

Haz.: Kevork Pamukciyan, İstanbul: Eren Yay., 1988, Andreasyan'ın notları, ss. 245-247.

¹⁵ Robert Anhegger, "Bir Hıristiyan İki Ermeni, Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları (Düşünceler ve Örnekler)", *Tarih ve Toplum*, c. 8, S. 46, Ekim 1987, ss. 54-56, S. 47, Kasım 1987, ss. 17-20.

¹⁶ Y. G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1953, ss. 27-38 ; Ayrıca bkz. Ahmet Refik, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, On Dördüncü Sene, Numara: 5(72), İstanbul, 1340, ss. 257 vd.

¹⁷ Braude, "Fundation Myths of the Millet System" , ss. 81 vd., Veinstein, a.g.m., ss. 137-142

¹⁸ Kemal Beydilli, *II. Mahmut Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilise'nin Tanınması (1830)*, Türkçe Yayınlayanlar: Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995, ss. 21 vd.

¹⁹ İstanbul'un fethinden sonra Hahambaşı Kapsali'den bahsedilmekle beraber 1835 yılına kadar Hahambaşılık müessesesinin kuruluşuna rastlamıyoruz. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Hikmet Eroğlu, *Osmanlı Devletinde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, 1. bas., Ankara: Alperen Yay., 2000, ss. 185-187.

tine karşı sorumlu bir milletbaşı atama yoluna gidilmiştir. Bu duruma baktığımızda, Ermenilerin Hıristiyan olduğunu da düşünürsek, Katoliklerin ve Protestanların ayrı bir millet olarak kabul edilmelerinin çalışmamızın sınırları içerisinde yer aldığını görürüz. Çünkü Osmanlı'nın toprak kaybettiği bir dönemde gerçekleşen bu değişim doğrudan Osmanlı tebaası ile alakalıdır. Katolik ve Protestan misyonerlerin en etkin oldukları milletin Ermeniler olduğunu da düşünürsek konu daha iyi anlaşılacaktır. Zaten Katoliklerin ve Protestanların ayrı bir millet olarak kabulü Ermenilerden ayrılmış, Osmanlı Ermeni Kilisesini bölmüş gibi durmaktadır. Oysa içlerinde başka bir etnik kimliğe sahip kimseler de vardır.

Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimlerin idari yapısını genel olarak verdikten sonra Ermenilerin bu sistem içerisindeki yerini, geçirdiği evreler ve farklı milletler bağlamında ele alacağız.

II. Anadolu'da Ermeniler ve Kilise Merkezleri

Ermenilerin Anadolu'ya yerleşmeleri milattan önceye dayandırılmaktadır. Herodotos Çağında (M. Ö. V. yüzyıl) Fırat doğusunu yurt edinmiş Ermenilerin, Firiklerin bir kolu olan ön Ermenilerle aynı yöredeki daha eski halkların karışımıyla oluşmuş bir halk niteliğinde olduğu kabul edilmiştir.²¹ Ermenilerin yaşamış oldukları bu bölgeye Ermenistan coğrafi adı verildiğini Herodot'un tarihinden anlamaktayız.²²

Bugün Ermeniler diye isimlendirdiğimiz bu halk, tarihte iki şekilde anılmıştır. Birincisi Armen ve Armenia'dır ki Urartu diye de ifadelendirilen bölgeye isim olduğu aşikardır. İkincisi ise Günümüz Ermenicesinde de kullanılan Hay ve Hayastan şeklindeki isimlendirmedir. Ermenice kaynaklarda Hay ve Hayastan geçmektedir.

²⁰ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yay., 1976, s. 155.

²¹ Bilge Umar, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi-1*, İzmir: Ege Üni. Bas. Yay. Yüksek Okulu Yay., 1982, s. 130.

²² Herodotos, *Herodot Tarihi*, Çev.: Müntekim Ökmen, 3. bas., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991, ss. 38, 261, 173, 347.

Batı dillerinde ise Armenia kullanılmaktadır. Buna en güzel örnek, ilk Ermeni kaynaklarından kabul edilen ve IV. Yüzyıla tarihlendirilen Agatangeğos'un tarihidir ki Ermenicesinde Armenia isimlendirmesine rastlamadık. Buna karşın 'Hay' (Ermeni), 'Hayastan' (Ermenistan) ve 'Hayeren' (Ermenice) kelimeleri kullanıldığını ve bu kelimenin İngilizce'ye Armenian(s), Armenia ve Armenian şeklinde çevrildiğini gördük.²³

Ermeniler Hıristiyanlığı kabullerinden önce çok tanrılı bir inanca sahiptiler. Hıristiyanlığı toplu olarak kabul eden ilk millet olduklarını ve yeryüzündeki ilk Kilisenin Vağarşapat'ta (Eçmiadzin) Surb Grigor Lusavoriç tarafından İsa'yı gördüğü bir vizyon sonrasında kurulduğunu kabul ederler. Bu durumdan ilk bahseden yine Agatangeğos'tur. Zaten onun tarihi tamamen bu konuyla ilgilidir.²⁴ Bu aynı zamanda hem Ermeni Kilisesi'nin hem de ilk Ermeni Kilise Merkezi olarak kabul edilen *Eçmiadzin Katoğikosluğu*'nun oluşumu anlamına gelmektedir.

Bizans ve Persliler arasında zaman zaman değişen sınır bölgeleri teşkil eden Ermenistan Müslüman Arapların fethiyle beraber 'Ermeniye' diye isimlendirilmiştir.²⁵ Bu süreçte Ermeniler arasında bir kilise merkezi, *Kudüs Ermeni Patrikliği* meydana gelmiştir (638).

Ermeniler, Türklerin Anadolu'ya akınlarının başladığı bir dönemde Bizans'ın sürmesi neticesinde batıya doğru, önce Sivas, Malatya gibi bölgelere daha sonra Adana, Maraş taraflarına (Kilikya)

---

²³ Agathangelos, *History of the Armenians*, Çeviren, Notlandıran ve Ermenice-siyle Birlikte Yayınlayan: R. W. Thomson, Albany: State University of New York Press, 1976, ss. 24 vd. çift sayfalar. Hıristiyanlık öncesi dinleri için ayrıca bkz. Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev.: Sarkis Seropyan, İstanbul: Aras Yay., 2000.

²⁴ Agathangelos, a.g.e., ss. 18 vd.

²⁵ M. Streck, "Ermeniye", *İ. A.*, c. 4, Eskişehir: M. E. B. Yay., 1997, ss. 317-326.

göç etmişlerdir.²⁶ Batıya doğru geldikçe kilise merkezleri de artmıştır. Eçmiadzin'deki katoğikosların başka yerlere yerleşmesi sonucunda yeni katoğikosluklar doğmuştur. *Ahtamar Katoğikosluğu* (899) ve *Sis (Kilikya) Katoğikosluğu* (1293). Başka katoğikosluk merkezleri de vardır ancak bunlar bağımsız katoğikosluk iddialarını, Ana Katoğikosluğun en son tekrar Eçmiadzin'e taşınmasından (1441) sonra da devam ettirmişlerdir. Bu şekilde Ahtamar 1895'e (Osmanlı'nın son yıllarına kadar hakkında kararlar alınan bir merkezdir.), Sis ise günümüze kadar varlığını korumuştur.²⁷

Kilikya bölgesinden Konya ve Bursa gibi şehirlere göç eden Ermenilerin Trakya'ya yerleştiklerini de biliyoruz. Daha sonra, fetihten önce çok az Ermeni'nin iki kilise etrafında cemaatleştiklerine rastladığımız İstanbul'a, Fatih Sultan Mehmet tarafından seçkin Ermeni ailelerinin yerleştirilerek *İstanbul Ermeni Patrikliği*'nin kurulduğunu görüyoruz.

Yavuz döneminde Ermenilerin yaşadığı bölgelerin hemen tamamı, Osmanlı hakimiyetine girmiştir. Bu arada Eçmiadzin Katoğikosluğu'nun bazen Osmanlı, bazen İran, 1828 Türkmençay antlaşması ile de İran'dan Rusların hakimiyetine geçmesi²⁸ dışında bütün Ermeni kilise merkezleri de Osmanlı toprakları içerisinde yer almıştır. Böylece geniş bir coğrafyada dağınık vaziyette yaşayan Ermenilerin hem ruhani hem de sivil idarelerini gerçekleştiren beş ruhani merkez oluşmuştur. Bunlar kronolojik sıraya göre:

1. Eçmiadzin Katoğikosluğu
2. Kudüs Ermeni Patrikliği
3. Ahtamar Katoğikosluğu

²⁶ Gregory Abu'l-Farac, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. I, İng. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türk. Çev.: Ömer Rıza Doğrul, 2. bas., Ankara: T. T. K. Bas., 1987, s. 263.

²⁷ Malachia Ormanian, *The Church of Armenia*, Translated from French by G. Mancar Gregory, Second English Edition, London: A. R. Mowbray & Co. Limited, 1955, ss. 38-40.

²⁸ Ali Arslan, "Eçmiyazın Ermeni Katogigosluğu'nun Osmanlı Denetiminde ve Rus Kontrolündeki Statüsü", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul, 1996, ss. 42-45.

4. Sis (Kilikya) Katoğikosluğu
5. İstanbul Ermeni Patrikliği.

Ermeniler arasında Katoliklik ve Protestanlığın yayılması sonucunda Ermeni Katolik Kilisesi ve Ermeni Protestan Kiliseleri de Osmanlı döneminde ve Osmanlı topraklarında oluşmuştur.

III. Osmanlı Devleti'nin Ermenileri İdare Yapısı

Osmanlı Devleti'nin Ermenileri idare sisteminin ortaya konması gayrimüslimleri idare sistemini de anlaşılır kılacaktır. Osmanlı Ermenileri derken Osmanlı Devleti'nin fethetmiş olduğu bölgede daha önceden yaşayan ve fetihden sonra da Osmanlı hakimiyetinde yaşamaya devam eden Ermenileri kastediyoruz.

Osmanlı Devleti'nin gayrimüslimleri idare sistemini Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrası diye iki ana kısma ayırmıştık. Tanzimat öncesi dönem, gayrimüslimleri idare sisteminin şekillendiği İstanbul'un fethi ile bu sistemle alakalı resmi kararların alınarak değişikliklerin yaşanmaya başladığı 1830 tarihi arasındaki zamanı ele almaktayız. Tanzimat ve sonrası dönem ise Tanzimat döneminde (1839 sonrası) meydana gelen köklü değişikliklerin hazırlayıcısı gelişmelerin yaşandığı 1830 tarihinden Osmanlı'nın son yıllarına kadarki zamanı içine almaktadır.

Ermenilerin durumunu da iki döneme ilişkin verilere göre inceleyeceğiz. Ayrıca Ermenileri Ortodokslar, Katolikler ve Protestanlar olmak üzere üç grup üzerinde durarak ele alacağız. Bu arada patriklikle resmi ilişkileri olan Süryanilere de değineceğiz.

Tanzimat'tan Önce Ermenilerin İdari Yapısı

Osmanlı Devleti'nde Ermenilerin idari sisteminin anlaşılmasında yüksek ruhaniler tarafından idare edilen merkezlerin durumu birincil rol oynamaktadır. Buna göre Ermenilerin kilise merkezleri Osmanlı idaresi altına giren topraklar bakımından sırasıyla şöyledir: İstanbul Ermeni Patrikliği, Sis (Kilikya) Katoğikosluğu, Kudüs

Ermeni Patrikliği, Ahtamar Katoğikosluğu ve son olarak Eçmiadzin Katoğikosluğu.

İstanbul Ermeni Patrikliğinin kilise hiyerarşisinde herhangi bir piskopos ile aynı dereceye sahip olan patrikle idare edilmekteydi. Buna rağmen tarihi süreç içerisinde Ermeni Kilisesi'nde ilk ve ana merkez olarak kabul edilen Eçmiadzin Katoğikosu üzerinde bile hakimiyet kurması ve katoğikos seçiminin İstanbul patriğince onaylandıktan sonra padişah fermanı-beratı ile atamasının yapılması konunun merkezi noktasında bulunduğunu göstermektedir.

Bununla birlikte İstanbul'daki Ermeni dini liderlerine verilen ilk fermanların elde bulunmayışı bütün araştırmacılar için soru işaretlerinin oluşmasına neden olmuştur. Dini liderlerin hak ve vazifeleri hususunda en geniş malumatı veren ilk ferman Kudüs Ermeni Patriği Sarkis'e verilen Yavuz dönemine ait fermanıdır. Ancak bu fermanla Kudüs dışındaki Ermeniler ve diğer gayrimüslimlere ilişkin herhangi bir ifadeye rastlanmamaktadır. Öyleyse İstanbul Ermeni Patrikliği'nin daha sonraki dönemde açık olarak gözüken bu üstünlüğü nereden kaynaklanmaktadır? Bunu ancak Osmanlı genel idaresi ile açıklayabiliriz ki İstanbul Osmanlı Devleti'nin idari merkezidir. Bu bağlamda Gayrimüslimlerin de idaresinin merkezden, yani İstanbul'dan yapılması hem anlamlı hem de Osmanlı idaresi açısından gereklidir.

Bu durumda konunun anlaşılmasında önemli rol oynayacak husus İstanbul Ermeni Patrikliği'dir. İstanbul Ermeni Patrikliği'nin oluşumu hususunda en geniş malumatı veren ilk tarihsel doküman XVIII. Yüzyılın ikinci yarısına aittir. Çamçyan'ın *Ermeni Tarihi* isimli bu yapıtının ilk baskısında (üçüncü cildi 1786 tarihli) patrikliğin oluşumu şöyle anlatılmaktadır:

İşte bu Sultan Mehmet (Mehemmet) daha önce Bursa'da iken Ermeni halkına ve o yerin ruhani önderi olan Hovagim adlı episkoposa karşı sevgi gösteriyordu. Ve bir gün Hovagim ile konuşurken ruhani önder (Hovagim) ona "Tanrı senin krallığını, diğer krallıklardan daha yükseltsin." diye dua etti. Bu-

nun üzerine Sultan “Eğer İstanbul’u ele geçirmeyi başarırım, seni ve Ermeni ileri gelenlerini İstanbul’a götüreceğim ve seni onların lideri yapacağım.” şeklinde bir vaatte bulundu. Sultanın İstanbul’u ele geçirip devletin merkezini de oraya taşımasından birkaç yıl sonra, Sultan Bursa’ya geldiğinde vermiş olduğu sözü hatırladı ve Piskopos Hovagim ile birlikte birçok seçkin Ermeni ailesini (Bazıları bunların altı hane olduğunu söylüyor) Ermeni tarihinin 910. yılında (1461) Bursa’dan İstanbul’a getirdi. Sultan bu hanelerin bazılarını ikamet için şehrin içinde yer verdi. Kimilerini ise birçok Ermeninin bulunduğu Galata’ya yerleştirdi. Sultan aynı zamanda Galatya’dan (Ankara) da dört Ermeni hane getirdi. Daha sonra piskopos Hovagim bir fermanla (Kraliyet mektubuyla) önder tayin edilerek ona **Patrik**, yani **Badriark** unvanı verildi. Hovagim’e Anadolu’daki ve Yunanistan’daki (Rumeli) Ermeniler üzerine hükmetme yetkisi verildi. İstanbul Patrikliği o günden beri varlığını sürdürdü.²⁹

“Fatih Sultan Mehmet Ermeniler için ne lider ne de bir kurum bulunmayan İstanbul’da bir Ermeni Patrikliği mi tesis etti?” sorusundan hareketle patrikliğin kuruluşuna dair verilen bu ilk bilgilerin tutarsızlığı üzerinde durulmuştur. Oysa İstanbul Ermeni Patrikliği’nin kuruluşu ile ilgili kaynakları değerlendirdiğimiz çalışmamızda Ermenilerin fetihden önce İstanbul’da iki kilise etrafında cemaatleşmiş bir nüfusa ve fetihden hemen önce sürülmüş bir dini lidere sahip olduklarını, dolayısıyla Bizans döneminde ortaya çıkmayan bir yüksek dini merkezin varlığını ortaya koyduk. Fatih Sultan Mehmet, İstanbul’u fethettiğinde Ermenileri bu vaziyet üzere buldu. Ermenilerin idaresini yürütmek için patrikliği şekillendirdi

---

²⁹ P. Mikayel Çamçyants, *Batmutyun Hayots Sgzpane Aşkarhi minçev tsam Dyarin 1784*, Hetor 3, Venedik: Hovhannes Prantsyants, 16 Nisan 1786, s. 500. Ayrıca bkz. Kevork B. Bardakjian, “The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople”, *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol. I*, Ed.: Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, London: Holmes-Moyer Pub., 1982, s. 89 ; Karşılaştırınız. Braude, “Foundation Myths of the Millet System”, s. 81.

ve patriğe sivil yetkiler verdi. Patriğin ruhani yetkileri zaten vardı ve buna dokunmadı.³⁰

Fetihten önceki konumun korunduğunu patrikliğin Osmanlı Ermenileri üzerindeki hak ve yetkileri de göstermektedir. Bu noktada patriğin hak ve yetkilerini iki kısma ayırabiliriz: Birincisi Osmanlı'dan kaynaklanan ve Osmanlı siyasi otoritesi ile ilişkilerinin sınırlarını belirleyen ve gösteren sivil hakları, ikincisi ise kilise hiyerarşisinden kaynaklanan ruhani hakları.

İstanbul Ermeni Patriği'nin hak ve yetkileri Tanzimat döneminde köklü resmi değişiklikler (yenilikler) oluncaya kadar artarak devam etmiştir. Kilise hiyerarşisinden kaynaklanan haklarının artışı, katoğikosun seçimini yapmak ve onaylamak gibi, neye bağlayabiliriz? Burada söz konusu olan hiyerarşik hak ve yetkiler değildir. Yani Katoğikos'un ruhani taktisi ancak on iki piskopos tarafından gerçekleştirilebilir kaidesi³¹ geçerliğini sürdürmüştür, fakat bu takdis töreninde etkin olan ve katoğikosluğun da sivil manada Osmanlı Devleti tarafından idare edildiği durumlarda İstanbul Ermeni patrikleri etkin rol oynamışlardır. Yani bir manada ruhani yetkilerin Osmanlı sivil yetkileri tarafından idare edilmesidir ki kilise hiyerarşisinde değişikliğin olmadığını söyleyebiliriz.

Ermenileri idare sisteminin zaman içerisinde değişikliklere uğraması Osmanlı Devleti'nin sistemli bir idaresinin olmadığını göstermez mi? Bu durumu yine Osmanlı gayrimüslimleri idare sistemi açıklayacaktır. Fethedilen bölge gayrimüslimlerinin eskiden oldukları düzen içerisinde serbest bırakılmaları bu sistemin bir kaidesi

---

³⁰ Canan Seyfeli, *İstanbul Ortodoks Ermeni Patrikliği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2002, ss. 69-87. Bu çalışmada danışmanlığı yapan hocam, sayın Prof. Dr. Mehmet Aydın Bey'in yardım ve teşviklerine şükran borçluyum. Ayrıca ilgili bölüm için bkz. Canan Seyfeli, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi (20-21 Nisan 2002) Bildirileri, I. Cilt*, Ankara: ASAM-EREN, 2003, ss. 361-377.

³¹ Ormanian, a.g.e., ss. 103-104.

olduğu gibi, din değiştirmenin yasak olması da bir kaidedir.³² Fakat zamanla din ve mezhep değiştiren Ermenilerin çoğalması ve hatta patrikliğin isteği ve şikayetleri üzerine çaba gösterilmesine rağmen bunun önüne geçilememesi³³ sistemin aksamasına neden olmuştur. Bunda sadece din değiştirme değil fethedilen yeni bölgelerdeki eskiden din ve mezhep değiştirmiş olanların belirgin bir ruhani idare sisteminin olmayışını da göz önüne alırsak aksaklıkların doğal olduğunu söyleyebiliriz.

Zamanla genişleyen Patrikliğin yargı alanında hem sivil idaresi hem ruhani idaresi İstanbul Ermeni patriği tarafından gerçekleştirilen bölgeler, İstanbul Ermeni Patriğine tabi piskoposlarla idare edilen murahhasalıklar* idi. Sadece sivil manada idaresine tabi olan

---

³² İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu (Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989)*, Ankara: TTK Bas., 1994, s. 481.

³³ Çark, a.g.e., ss. 27-36.

* Murahhasa terimi marhasa şeklinde de kullanılmıştır. Marhasa terimi hakkında etimolojik araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalara göre İbranice, Süryanice ve Arapça'daki etkileşimle Ortadoğu Hristiyan dini geleneği içinde oluşmuş bir terimdir. Süryanice'deki *mar* (aziz, efendi) ve kasisa, kasis ve ihtiyar anlamındaki kassa (Farsça'da keşiş) kelimelerinden oluşmuş (marqasisa, markassa- aziz ihtiyar) bir terimdir. Ermeni coğrafyasında Hristiyan inancının yayılmasında Süryanilerin etkisi göz önünde bulundurulursa Ermenice'ye buradan geçmesi düşünülebilir. Franz Babinger, "Ein Besitzstreit um Sulu Manastır unter Mehmed II. (1473)", *Charisteria Orientalia*, Ed.: Felix Taver-Vera Kubickova-Ivan Hrbek, Praha: Nakladatelstvi Ceskoslovenske Akademie, 1956, ss. ss. 33-35.

Modern Ermenice'de dini liderler için bu terim kullanılmamakla beraber *ruhani önder, kılavuz, rehber, ilerde olan, öncü* gibi anlamlara gelen *araçnort* terimi ile karşılanmaktadır. Bedros Zeki Garabedian, *Ermenice'den Türkçe'ye Mükemmel Lügat*, Konstantinopolis, 1907, s. 104 ; Ayrıca bkz. Birsan Karaca, *Doğu Ermenice Türkçe Sözlük*, Ankara: Ankara Üniversitesi Bas., 2001, s. 13.

Murahhasa terimi, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Osmanlı vilayetlerindeki en üst mevkide olan din adamları için kullanılmıştır. Bu terim için, her ne kadar sözlüklerde Ermeni piskoposu için kullanıldığı geçerse de, murahhasa atanlar arasında başpiskopos ve rahipler de bulunmaktadır. Bu durumda patrikliğe bağlı bölgelerin yönetimi, murahhasa diye isimlendirilen ruhanilere verilmiştir. Ruhanilerin görev mahalli de *murahhasalık* diye isimlendirilmiştir. "Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye", Sene: 1294, ss. 589-592 ;

Ortodoks Ermeni kilise merkezleri ise Kudüs Ermeni Patrikliği, Sis Katoğikosluğu, Ahtamar Katoğikosluğu ve Eçmiadzin Katoğikosluğu idi. Ruhani anlamda bu dört merkeze bağlı olan murahhasalıklar ise yine sivil manada İstanbul Ermeni Patrikliğine bağlı idi. Bunu şöyle açıklayabiliriz: Herhangi bir ruhaninin seçimi, ruhani takdisi bağlı bulunduğu kilise merkezince yapılmakta idi. Fakat bu seçim ve tayinin onaylanması ve padişaha arz edilerek fermanın alınmasıyla atamasının yapılması patrik aracılığıyla idi.³⁵ Bununla ilgili Adana valiliğine gönderilen 1150'li yıllara (1737-1747) ait bir fermanda, İstanbul Ermeni Patriğinin yetkisinin Sis Katoğikosluğu ve katoğikosluğa tabi Adana ve Halep murahhasalıklarına kendi istediği ruhanileri seçtirerek tayinlerini yaptırmıştır.³⁶ Bu belgeden patrikliğin sivil ve ruhani üstünlüğü de olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca İstanbul dışındaki bölgelerin sivil manada bağlı olduğu kurumun bulunduğu yerdeki en yüksek Osmanlı yetkilisi ile idare edilen kurum olduğu da anlaşılmaktadır.

Katolik ve Protestan Ermenilerin idaresi doğrudan patriklik vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Çünkü bunların bağlı olabileceği bir Katolik ve Protestan hiyerarşi yoktu. Zaten çoğunluğu sonradan mezhep değiştirerek Katolik ve Protestan olmuşlardı. Patrikliğin idaresindeki sıkıntıların çoğunluğu da bunlarla, özellikle Katoliklerle ilgiliydi. Mezhep değiştirme hadisesinden patrikler de rahatsız oluyordu ve Babıali'ye sürekli şikayette bulunuyorlardı. XIX. Yüzyıl başlarına gelindiğinde Ermeniler arasında bir cemaat teşkil edecek şekilde Katolik Ermenilerin çabaları ve bir zaman sonra Protestan Ermenilerin çoğalması idare sistemini daha da zorlaştırmıştı.

"Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye", Yıl: 1296, ss. 257-260 ; "Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye", Sene: 1277, ss. 94-97.

³⁵ Seyfeli, *İstanbul Ortodoks Ermeni Patrikliği*, ss. 69-87.

³⁶ AŞS (*Adana Şeriye Sicilleri*), def. 23, ss. 111. Bu belgeye dikkatimi yönlendiren ve benim için temin eden Ömer Faruk Teber Bey'e teşekkür ederim. Eçmiadzin Katoğikosu'nun seçimi ve tayini hususunda bkz. BOA, HH, 13182, 13182. A, 13182. B, 13182. C, 13182. D, 13182. E.

Yine aynı şekilde sivil idarelerinin patriklik aracılığıyla yürütüldüğü başka ruhani hiyerarşiler de söz konusudur. Süryanilerle ilgili belgeler ve haklarında ancak Tanzimat döneminde bir belgeye rastlayabildiğimiz Pavlikyanlarla ilgili 1879 tarihli bir belgede³⁷ “İstanbul Ermeni Patrikliğine yamak” oldukları şeklinde ifadelere yer verilmektedir. Bu hiyerarşilerin kendi içlerinde serbest olup Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde patrikliğin aracılık ettiğini görüyoruz.

Reayadan patrikliğe tabi olanların vaftiz, evlenme, cenaze vb ruhani işleri bağlı buldukları kilise tarafından icra ediliyordu. Yine bunların ticaret ve mahkeme gibi sivil işleri patriklik aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. Fakat Osmanlı Müslüman reayasını veya başka bir hiyerarşiye bağlı gayrimüslim reayayı ilgilendiren durumlarda, ve yukarıda bahsetmiş olduğumuz ruhani ve sivil işlerde meydana gelen anlaşmazlık ve diğer durumlarda Osmanlı yetkilileri işe dahil oluyordu.³⁸ Bu durumlardaki aksamalar ise bireysel sebeplerden kaynaklanıyordu. Burada ise Osmanlı yetkililerine etki ettikleri nokta bulunmaktadır. Mesela sivillerin bile patrik atandığı, aynı anda aynı bölgenin idaresinin iki ruhani tarafından ferman elde etmek suretiyle gerçekleştirildiği durumlarda olduğu gibi. Bu gibi durumların yine padişahı bilgilendirmek suretiyle düzeltildiğine ilk bölümde değinmiştik.

Tanzimat öncesi dönemde patrikliğin idaresine bağlı farklı merkez ve mezheplerin hangi ölçüye göre taksim edildiği belirgin değildir. Eğer hem-millet kaidesi ise Süryaniler niçin bağlı idiler? Eğer temel inanç birliği ise Katolik Ermeniler niçin bağlı idi? Bahsettiğimiz durum sistemin bu şekillerde olmadığını, Tanzimat dönemine kadar fetih esnasında görülen sistemin korunmaya çalışıldığını gösteriyor. Süryanilerin farklı bir hiyerarşi olarak kabul edilme-

³⁷ BOA, *Gayri Müsl. Cem. Deft.*, Nu: 13, s. 2.

³⁸ Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in The Ottoman Empire 1839-1863*, İstanbul, 1970, ss. 10-18 ; Ayrıca bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 5. bas., İstanbul: Rüstem, 2001, ss. 77-78.

mesi ise İstanbul fethedildiğinde orada bir Süryani dini liderliğinin mevcut olmaması, idarenin İstanbul'dan yapıyor şekilde düzenlenmesi ve Kudüs'ün fethedilmesiyle verilen fermanla belirtildiği gibi monofizitlerin Ermeni hiyerarşisinde geçmişten beri idare edilmeleri gösterilebilir. Bazı araştırmacılar Süryanilerin kendi istekleriyle 1783 yılında patrikliğe bağlandıklarını söylüyorlarsa³⁹ da Yavuz döneminde yapılan yeni bir düzenlemeyle sistemleştirildiği akla yatkındır.

Tanzimat ve Sonrasında Ermenilerin İdari Yapısı

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin, dolayısıyla Osmanlı Ermenilerinin idari yapısında köklü değişiklikler tanzimat döneminde meydana gelmiştir. Tanzimat fermanı her ne kadar 1839 yılında ilan edildiyse de bunu hazırlayan nedenler daha önceki yıllara aittir kuşkusuz. Bunun gibi gayrimüslimleri idare sisteminde yeniliklerin de hazırlayıcı nedenleri ve hatta resmi düzenleme faaliyetleri daha önceki yıllara aittir.

Tanzimat döneminde meydana gelen düzenlemeleri millet sistemi içerisinde değerlendirmek akla yatkındır. Ancak bu düzenlemelerin yine tarihi süreç içerisinde Osmanlı hükümetini etkileyen nedenler sonucunda oluştuğunu görüyoruz. Yani gayrimüslimleri idare sisteminin masaya yatırılarak bir dönemde sistemli bir şekilde oluşturulduğunu söyleyemeyiz. Tüm yeniliklerde olduğu gibi Osmanlı hükümeti ve Müslüman tebaa kendi geleneğinde olan sistemin değişmesine endişeli yaklaşıyordu.⁴⁰ Bunun yanında değişiklik isteyen yetkililer ise batı ülkelerinin farklı alanlardaki baskılarına karşılık eski Osmanlı gücüne kavuşma ümidiyle reforma yöneldiler. Bunun için yenilikler hep zorunlu değişiklikler olarak görünmekte ve hükümet mecbur kaldığı durumlarda masaya oturmakta. Bu durumda yapılan değişiklikler siyasi bir manevra olarak görünmek-

³⁹ Bardakjian, a.g.m., s. 99, dpn. 40.

⁴⁰ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev.: Ali Reşad, 1. bas., İstanbul: Kaknüs, 1999, ss. 44 vd. ; Ayrıca bkz. A. Cevad Eren, "Tanzimat", *İ. A.*, c. 11, Eskişehir: Anadolu Üni. Güzel Sanatlar Fak., 1997, s. 720.

tedir. Gayrimüslimlerle alakalı yeniliklerin bu şekilde yürümesi daha da akla yatkındır.

Bu nedenle bu etkileşimden ilk payını alanlar Katolik Ermeniler olmuştur. 1830 yılında farklı bir hiyerarşi, farklı bir millet olarak kabul edildikleri fermanı elde etmişlerdir.⁴¹ Böylece patrikliğin nüfuzundan ayrılmışlardır. Bunu 1276 (1859-1860) yılına ait Osmanlı Devleti Salnamesi'nde görüyoruz. Bu salnameye göre Katolik Patrikliği'nin on yedi murahhaslığı bulunmaktadır.⁴²

Daha sonra bu çaba içerisine Protestan Ermeniler dahil olmuştur. Amerika ve İngiltere gibi devletlerin araya girmesiyle Osmanlı Devleti 1847 yılında, Protestan Ermenileri de ayrı bir cemaat olarak kabul etmiştir.⁴³ 1850'de bir ferman ile Protestanlara millet reisi seçme hakkı tanınmış, seçilen reislerine de Millet Vekili unvanı verilmiştir.⁴⁴ Osmanlı Devleti'nde Protestanlar, *Protestan Cemaati Nizamname-i Esasisi* ile idare ediliyordu. Bu Nizamnameye göre Protestan cemaatler İstanbul'da ve taşralarda birer vekil bulunduracaklardı. Her bölgenin vekili, Protestan cemaat tarafından seçilen en az yedi kişiden oluşan birer meclis tarafından seçilecek ve İstanbul vekiline gönderilecekti ve Babıali'ye tetkiki üzere sunulacaktı. Meclis üyelerinin seçimi de böyleydi. İstanbul vekilleri taşralardaki vekiller ile Babıali arasında vasıta görevi görmekteydi. Vekiller ve cemaat meclisleri azalığına seçilecek kişinin, Devlet-i Aliyye tebaasından iyi hal ve davranışta bulunan kimselerden olmaları şartlarını taşımaları gerekli idi. Vekillerin ve azaların vazifeleri ise cemaat fertlerinin mezhep işleri, kilise ve mekteplerin idaresi gibi hususları

---

⁴¹ Kemal Beydilli, *II. Mahmut Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilise'nin Tanınması* (1830), Türkçe Yayınlayanlar: Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995, s. 32.

⁴² *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene: 1276, İstanbul, Takvimhane-i Amira Matbaası, 1276, sayfa numarası yok.

⁴³ Abdurrahman Küçük, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, Ankara: Ocak Yay., 1997, s. 204.

⁴⁴ Uras, a. g. e., s. 155.

içermekteydi.⁴⁵ Bu ferman (berat), imtiyaz ve ayrıcalıkları kapsama-
dığından Protestan Ermeni topluluğunu bir *millet* statüsüne sokma-
dı.⁴⁶

Süryani kilisesinin ise bağımlılığını daha sonraki on yıllara ta-
şıdığını 1298 (1881) tarihli salnamede de görüyoruz. Bu salnamede
Süryani Patriği'nden *Ermeni Patrikliği'ne dahil Halep, Şam, Diyarbakır,
Mardin, Musul, Kilis, Deyr-üz Zaferan ve Tevabii Süryani Patriği Bedrus
Rahip* şeklinde bahsedilmektedir.⁴⁷

Osmanlı arşiv vesikalarına göre Ermeni Patrikliği'nin Süryani
Patrikliği'nin cismani idaresinde bir çok konuda yetkili idi. Buna
göre Yakubi-Süryani ruhanileri ve bu cemaatin tüm fertleri İstanbul
Ermeni Patriği'ni patrik olarak kabul ederlerdi. Ayinlerinde ve işle-
rinde kendisine müracaat ederek, patriğe saygı ve itibar gösterirler-
di. Süryanilerin manastır ve kiliselerine ait işler; rahip tayini ve gö-
revden alma gibi görevler İstanbul Ermeni Patrikliği'ne aitti. Bu
sebeple, Süryani papaz ve keşişleri, patrikliğin prensipleri üzere
hareket etmekle yükümlüydüler. Bu nedenle Ermeni patrikleri,
Süryanilerin yaşadığı yerlerde sıkı tedbirler alırlardı. Ayinlerinde,
manastır ve kiliseleriyle ilgili işlerde başka millet ve topluluklara
uymamalarını; her türlü meselelerde İstanbul Ermeni Patrikhane-
si'ne müracaat etmelerini; başka mezhep ve milletlerle ilgilenmeme-
lerini isteyerek, mezhep değiştirmelerini yasaklamıştır. Şayet Sür-
yani ruhbanları başka mezhep ve milletlerin ayinlerine katılırlarsa
patrikler tarafından azledilme ile cezalandırılmışlardır.⁴⁸

Patrikliğin sivil idaresinden ayrılmak isteyen Süryani Kadim
Kilisesi yetkililerinin 1990'lı yıllarda isteklerini dile getirerek farklı

---

⁴⁵ 7 Rebiül Evvel 1295 (1880) tarihli *Protestan Cemaati Nizamname-i Esasisi*, Düs-
tur, Dördüncü Cilt, ss. 615-616.

⁴⁶ Çark, a. g. e., s. 160.

⁴⁷ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 36. Defa, İstanbul: Mahmut Bey Mat-
baası, 1298, s. 310.

⁴⁸ Hayrettin Şahin, *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre II. Abdülhamid Dönemi Os-
manlı-Ermeni Patrikhanesi Dini İlişkileri*, Kayseri: Erciyes Üni. Sos. Bil. Enstitü-
sü, Basılmamış Doktora Tezi, 1996, s. 159.

bir millet olarak kabul edilmeyi sağladıkları ve ancak bu yıllarda oluştuğunu gördüğümüz İstanbul Metropolitliği aracılığıyla idarelerini gerçekleştirdikleri anlaşılmaktadır.⁴⁹

Ermeni Patrikliği tarafından idare edilen Ortodoks Ermenilere gelince, bunlar patrikliğin idaresinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ancak Osmanlı hakimiyetinden ya da hükmetme tesirinden çıkan bölgelerdeki Ermeniler sivil bağlılıklarını koparmışlardır. Ruhani bağlılıkları ile ilgili olarak ise çekişmelerin ve çabaların yoğun olduğu bir dönem olmuştur Tanzimat dönemi.

Önce İran hakimiyetindeki ve Osmanlı tesirindeki Erivan ve Eçmiadzin'in Türkmençay antlaşması (1828) ile Rusların eline geçmiştir. Daha sonra katoğikos seçimi Bologenia Kanunu'na göre Çar'a geçti (1836). Böylece katoğikos seçimi patrikliğin yetkisinden çıkmış oldu. Fakat, Eçmiadzin ve İstanbul 1844'te resmi olarak ilişkilerini düzenlediler ve Eçmiadzin'in Osmanlı topraklarındaki Ermeni topluluklarına temsilciler göndermeyi ertelemesi konusunda anlaşıldılar. Eçmiadzin'in Osmanlı hakimiyetinde kalan ruhani bölgelerinin kontrolünü İstanbul'a bırakmasıyla patriklik daha da güçlenmiştir.⁵⁰ Çünkü bu bölgeler doğrudan patrikliğe bağlı murahhasalıklar haline gelmişlerdir. Ancak, Eçmiadzin'in patrikliğin sivil idaresinden, bunun yanında ruhani tesirinden çıkmasına ve patrikliğin kendisinden yüksek bir ruhani hiyerarşiye bağlı olması gerektiğinden bağlılığını sürdürdüğü Eçmiadzin Katoğikosluğu'na tabiiyeti hususunda Sis'e mi yoksa Eçmiadzin'e mi bağlı olması gerektiği şeklinde tartışmalar ve çekişmelerin yaşanmasına neden olmuştur. Osmanlı idaresindeki Ermenilere Rusların etki etmeye başlaması ve Ermeniler arasındaki siyasi faaliyetlerin Ruslar tarafından desteklenmesi gibi siyasi gelişmeler ve idare

---

⁴⁹ Canan Seyfeli, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler: Tur-Abdin Bölgesi", *Geçmişten Günümüze Midyat Sempozyumu*'nda Sunulmuş Bildiri, 19-20 Haziran 2003, Midyat-Mardin.

⁵⁰ Bardakjian, a. g. m., s. 96.

sistemindeki bozulmalar nedeniyle Osmanlı hükümetinin de meselelere dahil olduğunu görüyoruz.⁵¹

Patrikliğin idari yapısında Tanzimat döneminde köklü değişiklikler olmuştur. Bu değişikliklerin nihai resmi belgesi 1863 *Ermeni Millet Nizamnamesi'* dir.⁵² Bu nizamname ile Patriğin hak ve yetkileri daha çok sivil manada sınırlandırılmış ve ruhani olmayanların da bulunduğu sivil meclisler oluşturulmuştur. Patrik ruhani ve sivil meclislerden oluşan bir genel meclis tarafından seçilir konuma getirilmiştir. Bu nizamname Ermeniler tarafından hazırlanmış ve Babıali tarafından kabul edilinceye kadar üzerinde çalışılmıştır.

Diğer kilise merkezlerinden Kudüs Patrikliği ile ilgili maddeler bulunmasına karşılık Sis ve Ahtamar Katoğikoslukları ile ilgili yoktur. Ancak 1916 yılında iki sene yürürlükte kalan *Ermeni Katoğikos ve Patrikliği Nizamnamesi* ile yeni düzenlemeler getirilmiş⁵³ ve Sis Katoğikos'u Sahak Habayan'ın Katoğikos ve Patrik olması istenmiş-

---

⁵¹ Bu konuda Cevdet Paşa'nın Layihası oldukça açıklayıcı bir belgedir. BOA, Yıldız Tasnifi, k1. 31, ev. 299, zar. 27, ku. 79.

⁵² *Dersaadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabı Beyanındadır*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı, Ks.37, Ev.329, Z.47, K.112, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (19 Eylül 1990-29 Haziran 1891), c. IX, İstanbul, 1989, no.43, ss. 118-133 ; *Azkayin Sahmanadrutyun Hayots (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan)*, İstanbul: H. Mühendisyan Matbaası, 1279 (1863), ss. 11-54. Osmanlı Türkçesi ile basılmış nizamname sureti için ayrıca bkz. *Dersaadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabı Beyanındadır*, Düstur, cüz-ü sani, Dersaadet: Matbaa-i Amira, 1289, ss. 938-961 ; Ayrıca bkz Arşak A. Alboyacıyan, "Azkayin Sahmanadrutyun, ir Tsakumı yev Girarutyunı", 1910 *Intarcag Oratsuyts A. Pirgiçyan Hivantanatsi Hayots (1910 Pirgiçyan Ermeni Hastanesi Salnamesi)*, Konstandnubolis, 1910, ss. 76 vd. ; İngilizcesi için bkz. H. F. Lynch, *Armenia Travels and Studies*, Vol. II, London: Longmans, Green, and Co., 1901, Apendix I, ss. 450-467.

⁵³ 2 Şevval 1334 (19 Temmuz 1332-1916) Tarihli *Ermeni Katoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, Düstur Tertib-i Sani, c. 8, İstanbul Evkaf Matbaası, 1928, ss. 1240-1250 ; Ayrıca bkz. Ali Güler, "Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 6, Ankara-1995, Ankara: A. Ü. Bas., 1996, ss. 91-137.

tir.⁵⁴ Fakat yürürlüğü sürdürülemeyen bu nizamname 1918'de kaldırılmıştır. Böylece Ahtamar Katoğkosluğu tamamen ortadan kalkmıştır. Sis Katoğkosluğu ise 1921'e kadar Osmanlı topraklarında kalmıştır. Bu tarihten sonra Lübnan-Antilyas'ta yeniden canlandırılma faaliyetleri hızlandırılmıştır.

1863 Nizamnamesinden sonra da patrik ve ruhanilere ferman verilerek hak ve vazifeleri bildirilmeye, dolayısıyla atamalarının yapılmasına devam edilmiştir.⁵⁵ 1916 Nizamnamesinin uygulanmadığını göz önünde bulundurursak Cumhuriyet dönemine kadar Ermenilerin idaresinin 1863 Ermeni Millet Nizamnamesi ile yürütüldüğünü söyleyebiliriz.

1276 yılına ait salnameye göre Ermeni Patrikliği'nin durumu şöyledir:

İstanbul Patriği Kevork (1856-1860) için *Ermeni Patriği ve Bursa Murahhasası Kevork* şeklinde bahsedilmektedir.

Daha sonra doğrudan patrikliğe bağlı murahhasalıklar kendilerine bağlı olan mahallerle beraber verilmektedir. Murahhasalık merkezleri murahhasanın bulunduğu yer olduğu için sonraki yıllara ait salnamelerde isimleri değişmekte ve yıllara göre sayısında artma ya da eksilme görülmektedir.

1859 yılını gösteren salnamede murahhasalık merkezleri şunlardır: Tekfurdağı, Edirne, Ruscuk, Yaş (Eflak ve Boğdan), Armaş (Akmeşe), Bandırma, Kütahya, İzmir, Bozok (Kayseri Livası'ndan), Kayseri'ye bağlı Kırmir Köyü ve Manastırı, Kayseri, Ankara, Amasya, Tokat, Sivas, Canik, Trabzon, Şarki Karahisar, Tercan, Erzurum, Ahtamar Katoğkosluğu, Van, Lim Adası Manastırı, Guds (Van'da Manastır), Muş, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Ergani, Palu, Halvir

---

⁵⁴ Sanjian., a.g.e., s. 259.

⁵⁵ *Ermeni Patriği Nersis Efendinin Ermeni Patrikliği Berat-ı Alisi*, Düstur, Birinci Tertip, c. 5, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937, ss. 306-309 ; *Ermeni Patriği Arşaruni Ohannes Efendinin Me'muriyyetini Mutazammın Berat-ı Ali*, Düstur, Tertib-i Sani, c. 4, ss. 24-28.

Vank (Garmirvank Manastırı), Çüngüş, Eğin, Kemah, Arapkir, Halep, Urfa, Zeytun, Haçin, Fernus, Mancılık, Maraş, Darende, Divriği, Gürün, Behesni (Besni), Antep, Kilis, Sis Katoğikosluğu, Beylan (Halep, Antakya ve Şam'ın bazı yerleri), Kudüs Patrikliği, Beytlehem, Remle, Yafa, Beyrut, Şam, Mısır, Kıbrıs, Bağdat ve Musul.⁵⁶

Bu murahasalık merkezlerine göre Ahtamar ve Sis katoğikoslukları ile Kudüs Patrikliği'nin İstanbul Ermeni Patrikliği'ne bağlı olduğu da görülmektedir.

Sonuç

Sonuç olarak Osmanlı Devleti Gayrimüslimlerin idaresini fetih öncesi durumlarını koruyarak İslam Zimmi sistemine göre yapıyordu. Bu sistemin farklı anlayış ve uygulamalarının da bulunması Osmanlı Gayrimüslim idaresinin düzensiz olduğu şeklinde yanlış anlaşılmasına neden olmuştur.

Fetih öncesi dönemin korunması ve sisteme bağlı kalma çabası yeni bir düzenlemenin oluşturulmasını engellemiş, dolayısıyla yeni gelişmeler sonrasında sistemde aksamalar meydana gelmesine mani olamamış. Gayrimüslimleri idare sistemi ancak Tanzimat döneminde masaya oturtulabilmiş.

Ermenilerin idare sistemi de bahsetmiş olduğumuz Gayrimüslim İdare sistemine uygundur ve açık bir örneğidir. Ermeniler fetih-ten önceki durumları üzerinde serbest bırakılmışlardır. Bu durum İstanbul Ermeni Patrikliği idaresinde bir hiyerarşinin doğmasına neden olmuştur.

Sistemdeki aksamaların yoğun yaşandığı Ermeni hiyerarşisi Tanzimat döneminde Katolik ve Protestan hiyerarşinin doğmasıyla, Osmanlı tarafından farklı bir millet olarak kabul edilmeleriyle üçe bölünmüştür.

---

⁵⁶ *Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene: 1276, sayfa numarası yok.

Meydana gelen bu gelişmeler Osmanlı Gayrimüslim idare sisteminin değiştiğini göstermektedir. Bu değişim yeni oluşan sistemin 'millet sistemi' şeklinde ifade edilmesiyle ortaya konmuştur.

Gayrimüslim idare sistemi Ermeni Millet Nizamnamesi gibi düzenlemelerle kanunlaştırılmıştır. Cumhuriyet dönemine kadar gayrimüslimlerin idaresi bu şekilde yürütülmüştür.

Bibliyografya

ABU'L-FARAC, Gregory, *Abu'l-Farac Tarihi*, c. I, İng. Çev.: Ernest A. Wallis Budge, Türk. Çev.: Ömer Rıza Doğrul, 2. bas., Ankara: T. T. K. Bas., 1987.

ADDAY ŞER, *Siirt Vakayinamesi*, Çev.: Celal Kabadayı, İstanbul: Yaba, 2002.

AGATHANGELOS, *History of the Armenians*, Çeviren, Notlandıran ve Ermenicesiyle Birlikte Yayınlayan: R. W. Thomson, Albany: State University of New York Press, 1976.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnameleri ve Hukuki Tahlilleri*, 1. Kitap *Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnameleri*, İstanbul: FEY Vakfı, 1990.

ALBOYACIYAN, Arşak A., "Azkayin Sahmanadrutyun, ir Tsakumı yev Girarutyunı", 1910 *Intarcag Oratsuyts A. Pırğıçyan Hivantanatsi Hayots (1910 Pırğıçyan Ermeni Hastanesi Salnamesi)*, Konstandnubolis, 1910, ss. 76-528.

ANHEGGER, Robert, "Bir Hıristiyan İki Ermeni, Osmanlı Devleti'nde Hıristiyanlar ve İç Tartışmaları (Düşünceler ve Örnekler)", *Tarih ve Toplum*, c. 8, S. 46, Ekim 1987, ss. 54-56, S. 47, Kasım 1987, ss. 17-20.

ARSLAN, Ali, "Eçmiyazın Ermeni Katogigosluğu'nun Osmanlı Dene-timinde ve Rus Kontrolündeki Statüsü", *Kafkas Araştırmaları II*, İstanbul, 1996, ss. 39-49, 141-170.

ARTINIAN, Vartan, *The Armenian Constitutional System in The Ottoman Empire 1839-1863*, İstanbul, 1970.

AŞS (*Adana Şeriye Sicilleri*), def. 23.

Azkayin Sahmanadrutyun Hayots (Nizamname-i Millet-i Ermeniyan), İstanbul: H. Mühendisyan Matbaası, 1279 (1863).

BABİNGER, Franz, "Ein Besitzstreit um Sulu Manastır unter Mehmed II. (1473)", *Charisteria Orientalia*, Ed.: Felix Taver-Vera Kubickova-Ivan Hrbek, Praha: Nakladatelstvi Ceskoslovenske Akademie , 1956, ss. 29-37.

BARDAKJIAN, Kevork B., "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople", *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol. I*, Ed.: Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, London: Holmes-Moyer Pub., 1982, ss. 89-100.

BEYDİLLİ, Kemal, *II. Mahmut Devri'nde Katolik Ermeni Cemaati ve Kilise'nin Tanınması (1830)*, Türkçe Yayınlayanlar: Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.

BOA, A. DVN, KLS., Kilise Def. 9, ss. 73-77.

BOA, *Gayri Müsl. Cem. Def.*, Nu: 13, s. 2.

BOA, HH., 13182, 13182. A, 13182. B, 13182. C, 13182. D, 13182. E.

BOA, Yıldız Tasnifi, k1. 31, ev. 299, zar. 27, ku. 79.

BRAUDE, Benjamin, "Fundation Myths of the Millet System" , *Christians and Jews in the Ottoman Empire, Vol. I*, Ed.: Benjamin Braude ve Bernard Lewis, New York, London: Holmes-Moyer Pub., 1982, ss. 69-88.

BRAUDE, Benjamin, "Millet Sisteminin İlginç Tarihi", *Osmanlı* (Ed. Güler Eren), c. 4 (Toplum), Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 245-254.

- ÇAMÇYANTS, P. Mikayel, *Batmutyun Hayots Sgzpane Aşkharhi minçev tsam Dyarın 1784*, Hektor 3, Venedik: Hovhannes Prantsyants, 16 Nisan 1786.
- ÇARK, Y. G., *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler 1453-1953*, İstanbul: Yeni Matbaa, 1953.
- DECEİ, Aurel, "Patrik II. Gennadios Skolarios'un Fatih Sultan Mehmet İçin Yazdığı Ortodoks İ'tikad-namesinin Türkçe Metni", *Fatih ve İstanbul*, c. I, S. I, 29 Mayıs 1953, İstanbul: İstanbul Fethi Derneği Yay., 1953, ss. 99-116.
- Dersaadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabı Beyanındadır*, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı, Ks.37, Ev.329, Z.47, K.112, Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (19 Eylül 1990-29 Haziran 1891), c. IX, İstanbul, 1989, no.43, ss. 118-133.
- Dersaadet Ermeni Patriğinin Suret-i İntihabı Beyanındadır*, Düstur, cüz-ü sani, Dersadet: Matbaa-i Amira, 1289, ss. 938-961.
- el MEVDUDİ, Ebu'l Ala, "İslam'da Gayr-i Müslimlere Tanınan Haklar", Çev.: Osman Güner, O. M. Ü. İ. F. Der, S. 7, Samsun, 1993, ss. 181-199
- ENGELHARDT, *Tanzimat ve Türkiye*, Çev.: Ali Reşad, 1. bas., İstanbul: Kaknüs, 1999.
- ERCAN, Yavuz, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara: TTK Yay: , 1988.
- ERCAN, Yavuz, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, 1. bas., Ankara: Turhan Kitabevi, 2001.
- EREN, A. Cevad, "Tanzimat", İ. A., c. 11, Eskişehir: Anadolu Üni. Güzel Sanatlar Fak., 1997, ss 709-765.
- Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnamesi*, Düstur Tertib-i Sani, c. 8, İstanbul Evkaf Matbaası, 1928, ss. 1240-1250.
- Ermeni Patriği Arşaruni Ohannes Efendinin Me'muriyyetini Mutazammın Berat-ı Ali*, Düstur, Tertib-i Sani, c. 4, ss. 24-28.

- Ermeni Patriği Nersis Efendinin Ermeni Patrikliği Berat-ı Alisi, Düstur*, Birinci Tertip, c. 5, Ankara: Başvekalet Matbaası, 1937, ss. 306-309
- EROĞLU, Ahmet Hikmet, *Osmanlı Devletinde Yahudiler (XIX. Yüzyılın Sonuna Kadar)*, 1. bas., Ankara: Alperen Yay., 2000.
- ERYILMAZ, Bilal, *Osmanlı Devletinde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, 2. bas., İstanbul: Risale, 1996.
- et-TABERİ, İmam Ebi Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l Umem ve'l Mülük*, cüz'ü salis, Kahire: Matbaatü'l İstikame, 1939.
- GARABEDYAN, Bedros Zeki, *Ermenice'den Türkçe'ye Mükemmel Lügat*, Konstantinopolis, 1907.
- GIBB, H. A. R. -BOWEN, Harold, *Islamic Society and the West*, Vol. I, part II, Oxford: Oxford Universty Press, 1957.
- GÜLER, Ali, "Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 6, Ankara-1995, Ankara: A. Ü. Bas., 1996, ss. 91-137.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, 5. bas., İstanbul: Rüstem, 2001.
- HERODOTOS, *Herodot Tarihi*, Çev.: Müntekim Ökmen, 3. bas., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991.
- KARACA, Birsen, *Doğu Ermenice Türkçe Sözlük*, Ankara: Ankara Üniversitesi Bas., 2001.
- KEROVPYAN, Keğam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Çev.: Sarkis Seropyan, İstanbul: Aras Yay., 2000.
- KÖMÜRÇİYAN, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi XVII. Asırda İstanbul*, 2. bas., Tercüme ve Tahşiye Eden: Hrand D. Andreasyan, Yeni Notlarla Yayına Haz.: Kevork Pamukciyan, İstanbul: Eren Yay., 1988.

- KÜÇÜK, Abdurrahman, *Ermeni Kilisesi ve Türkler*, 1. bas., Ankara: Ocak Yay., 1997.
- KÜÇÜK, Cevdet, "Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi", *Osmanlı* (Ed. Güler Eren), c. 4 (Toplum), Ankara: Yeni Türkiye Yay., 1999, ss. 208-216.
- LYNCH, H. F., *Armenia Travels and Studies*, Vol. II, London: Longmans, Green, and Co., 1901.
- ORMANIAN, Malachia, *The Church of Armenia*, Translated from French by G. Mancar Gregory, Second English Edition, London: A. R. Mowbray & Co. Limited, 1955.
- ORTAYLI, İlber, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değişirme Olayları", *Tanzimat'ın 150. yıldönümü Uluslar arası Sempozyumu* (Ankara, 31 Ekim-3 Kasım 1989), Ankara: TTK Bas., 1994, ss. 481-487.
- Protestan Cemaati Nizamname-i Esasisi*, Düstur, Dördüncü Cilt, ss. 615-616.
- REFİK, Ahmet, "Türkiye'de Katolik Propagandası", *Türk Tarihi Encümeni Mecmuası*, On Dördüncü Sene, Numara: 5(72), İstanbul, 1340, ss. 257-280.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, 36. Defa, İstanbul: Mahmut Bey Matbaası, 1298.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene: 1276, İstanbul, Takvimhane-i Amira Matbaası, 1276.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene: 1277, ss. 94-97.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Sene: 1294, ss. 589-592.
- Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Yıl: 1296, ss. 257-260.
- SANJIAN, Avedis K., *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge: Harvard Universty Press, 1965., s. 96.

- SEYFELİ, Canan, "İstanbul Ermeni Patrikliği'nin Kuruluşu", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi (20-21 Nisan 2002) Bildirileri, I. Cilt*, Ankara: ASAM-EREN, 2003, ss. 361-377.
- SEYFELİ, Canan, "Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslimler: Tur-Abdin Bölgesi", *Geçmişten Günümüze Midyat Sempozyumu'nda Sunulmuş Bildiri*, 19-20 Haziran 2003, Midyat-Mardin.
- SEYFELİ, Canan, *İstanbul Ortodoks Ermeni Patrikliği*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2002.
- STRECK, M., "Ermeniye", *İ. A.*, c. 4, Eskişehir: M. E. B. Yay., 1997, ss. 317-326.
- ŞAHİN, Hayrettin, *Osmanlı Arşiv Vesikalarına Göre II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Ermeni Patrikhanesi Dini İlişkileri*, Kayseri: Erciyes Üni. Sos. Bil. Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, 1996.
- TEBER, Ömer Faruk, *Adana Şer'iyeye Sicillerine Göre 1150-1160/1737-1747 Yılları Arasında Adana'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1996.
- UMAR, Bilge, *Türkiye Halkının İlkçağ Tarihi-1*, İzmir: Ege Üni. Bas. Yay. Yüksek Okulu Yay., 1982.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yay., 1976.
- VASİLİEV, A. A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, c. I, Çev.: Arif Müfid Mansel, Ankara: Maarif Matbaası, 1943.
- VEİNSTEİN, Gilles, "Fetihten Sonraki Osmanlı Millet Sistemi Üzerine Bazı Düşünceler", *I. Uluslararası İstanbul'un Fethi Sempozyumu*, İstanbul, 24-25 Mayıs 1996, ss. 137-142.

The Administrative Structure of the non-Muslims in the Ottoman Empire: Armenians

---

Citation/©: Seyfeli, Canan, (2005). The Administrative Structure of the non-Muslims in the Ottoman Empire: Armenians, *Milel ve Nihal*, 2 (2), 125-156.

Abstract: This article aims to analyze the administrative structure of the Armenian Church during the Ottoman Empire. The religious-spiritual structure of the Church is outside of the scope of this presentation, as the administrative structure that influenced the religious-spiritual structure of the Church will be analyzed.

The central theme of this article consists of two different institutions. On the one hand, it will cover the Apostolic Armenian Church, Catholic Armenian Church and Protestant Armenian Churches. The second institution will be the Ottoman administrative system of. Until now, this administrative system has been conceptualized in academic research as *zimmilik* or the *millet* system. However, I believe this subject will become much clearer if the system is interpreted in two different concepts, namely as the *zimmi* system before, and the *millet* system after the Tanzimat era.

This study is comprised of two parts. In the first part we will concentrate on a general overview of the Ottoman administrative system of non-Muslims. In the second part the administrative structure of the Armenian Church will be explored.

Consequently, the non-Muslims of the Ottoman Empire have been evaluated according to Islamic *zimmi* law and were freely allowed to maintain their positions in conquered regions. But granting demands and obviating malfunctions paralysed the system. Together with the profound political and legal changes of the Tanzimat era, the administrative system of non-Muslims was also altered.

Key Words: Armenian Church, Ottoman Empire, The Administrative Structure of the non-Muslims, *Zimmi*, *Millet* System.
